

**“ЧИНГИС ХААНЫ БИЛИГ СУРГААЛ”-ЫН ТУХАЙ
ХЭДЭН АСУУДАЛ¹**

Г.Мөнх - БНХАУ. Өвөр Монголын Багшийн Их Сургууль. Профессор

Түлхүүр үг: билиг, Чингисийн билиг, ходог билиг, өв билиг, өргөмөл билиг, эш билиг.

Товч агуулга: “Чингисийн билиг” гэх судлагдахууны чухал чанарыг өгүүлэхэд “билиг” гэдэг ухагдахуунаас үндэслэн бодитой тайлбарлах хэрэгтэй. “Чингисийн билиг” гэдэг нэрийдлийн агуулагдахуун ба агуулахууныг тодорхойлон өгүүлж, түүний бүрэлдсэн явцыг нарийн гаргаж, бүтцийг ангилан задлах нь Монголын гүн ухааны түүх судлалд нэн чухал ач холбогдолтой юм.

Нэг. “Билиг” гэдэг ойлголтын тухай

“Чингисийн билиг” гэдгийг судалж үзэхэд юуны өмнө тодорхойлох зүйл бол “билиг” гэдэг ойлголт болно. Билиг гэдэг үг нь монгол болон түрэг хэлнээс гаралтай. Энэ нь дараах утгатай ба тодруулбал зэрэг, цолны утгатай болно. “Хөрш зэргэлдээх улс буюу XII зууны үед эзэлж авсан соёлт иргэдийн нөлөөнөөс үүдэн нүүдэлчин Монгол үндэстэн харийнхны зэрэг, цолыг авч хэрэглэдэг байжээ. Тухайлбал, Хятадын “ван” буюу “тайж” хэмээх цолноос гадна Тангуд, Төвдийн “хамба”, “зах хамба” болон Түрэг хэлний “тихин”, “билиг” гэх мэтийн цолыг ч мөн адил авч хэрэглэдэг байжээ.[1]

Оюун билиг, сэцэн билиг, авьяас билиг гэх мэт тархины чадвар, цээжний ухааныг зааж байна. Билигийг бас мэдэл гэсэн утгаар тайлбарладаг. Мэдэл гэдэг нь төсөөлөн мэдэх чадвар илүү гэсэн утгатай үг юм. Мөн үүнийг бас билиг гэдэг байна.[2] Түүнчлэн эрдэм мэдлэг, оюун ухаан, гүн билиг гэх мэтчилэн ухаан мэдлэгийг илтгэх утгатай. Эртний тулгуур бичигт “билиг” гэдэг үгийг аман ухааны билиг гэж тайлбарладаг. Сэцэйхэн авхайг ойрадын Инэлчид өгөхөд Боорчи ноёноос “Амны ухаан билгээ тогтоо, алны бургтаан хадгал” [3] гэсэн сургаалыг түүнд соёрхсон байна.

Билиг гэдгийг арга гэдэгтэй хослуулан хэрэглэж, арга ухаан, арга бодлого гэсэн утгаар хэрэглэж байжээ. Жишээлбэл: “Арга билгийг эс мэдвээс /алан доорх ямханы энүүхнийг/ алж идэхүйеэ бэрх болой. “Арга билгийг мэдвээс /уулан доор бүх забах²/ архалийн зулханыг³ алж идэхүйеэ хялбар болой [4] гэжээ.

Арга билгийг хожим нь ертөнц дэлхийг бүрэлдүүлсэн элемент болгон үзжээ. В.Инжинаш “Хөх судар” романдаа бичсэн нь: “Орчлон хэмээгч нийтээр арга билгээс бүтжээ. Арга билгийн хоёр амьсгал бүхий газарт хүн, амьтан төрж үүсмэй. Нэгэнт хүн төрөлхтөний биеийг авч төрвөөс эрхбиш мэдэл оюун амуй” [5] гэжээ.

“Хорин нэгдэх тайлбар тольд: “Билгийн уур дарагдан сарниваас арга болмуй. Аргын уур дарагдан хураагдан багаширваас билиг болмуй” [6] гэж тайлбарлажээ. Арга билиг нь юмсын хувьсангуй харьцааг илтгэж, юмсын хоёр талыг зааж, харилцан бие биедээ шилжих жам зүйг илэрхийлнэ. “Монгол үсгийн гүн нарийн утгыг хянаваас арга билиг хувилах ёсон нь маш чухал буюу үнэхээр туйлд хүртэл мохоож үл болмуй” [7] гэж Түмэд Галсан өгүүлсэн байдаг.

Билиг гэдэг үгийг нэр төртэй хүмүүсийн сүегэр⁴ үг, заавар, зарлиг, захиас гэж хэлж болох юм. Жишээлбэл: “Чингисийн билиг” гэдэг нь Чингис хааны сургаал болно. “Билиг” гэдэг үг нь хэдийгээр олон талын утгатай боловч үндсэндээ мэдлэг ухаан, арга ухаан, сэцэн мэргэн, арга билгийг зааж, хувьсах чанарыг илтгэжээ. Энэ бүхэн нь одооны

¹ Уйгаржин бичгээс ёёддөөё аё÷ёаё хөрвүүлсэн ЁОЁÑ-ёёё Оёёйñîдөөёí ñàëäàддóí магистрант Э.Хулаí

²уулан доор бүх забах-Уулан дор явах гэсэн утгатай эртний үг болно. Э.Х

³архалийн зулхан-Аргалийн зулзага гэсэн үг бөгөөд мөн эртний хэллэг болно. Э.Х

⁴сургаал үг

хэрэглэж буй гүн ухааны онолын утгыг гүйцэд илэрхийлж байна. Гүн ухааныг гадаад хэлээр “философи” гэдэг бөгөөд “фило” гэдэг нь хайрлахад бахтай гэсэн утгатай, “софи” гэдэг нь мэдлэг ухаан, оюун ухаан гэсэн утгатай. Хятадын “哲” үсгийг монголоор “оюун билиг, оюун ухаан, оюун билигтэн, оюун ухаантан” гэж тайлбарлаж болно.

Грек хэлний “философи” гэсэн үг эсхүл хятадын “哲学” гэсэн үгийн уг утга нь хүмүүсийг сэцэн сэргэлэн, мэргэн ухаантай болгох эрдэм буюу сургаалыг зааж байсан. Яг энэ үгийн утгын хувьд монголоор “Чингисийн билиг” гэдэг үгийг Чингисийн гүн ухаан мөн гэж ойлгож, Монголын гүн ухааны түүхэн дэх анхдагч гүн ухааны сонгодог зохиол мөн гэж үзсэн нь зүй ёсны хэрэг бөгөөд билиг сургаалыг өвөрмөц онцлог бүхий монгол гүн ухаан хэмээн нотолсон нь бүрэн баримттай юм [8].

Хоёр. “Чингисийн билиг” гэдэг нэрийдлийн тухай

Чингис хааны түүхэн гавьяа зүтгэлийг үндсэндээ хоёр талаас нь шинжилж болно. Нэг талаас түүний үйлдсэн түүхэн үйл хэрэг ба түүний үр нөлөөлөл, нийгмийн үйлдлийн талаасаа нүүдлийн нийгмийн орчил хувирлыг ахиулж, хүн төрөлхтөний эдийн соёлын түвшинг дээшлүүлэн монголын нийгмийн хөгжлийг түргэтгэж, шинэ шатанд гаргасан явдал болно.

Нөгөө нэг нь нийгмийн үйлдлийг жолоодсон үзэл санаа, түүхэн туршлага, түүнчлэн оюуны соёлын талаасаа хүн төрөлхтөний мэдлэгийн эрдэнэсийн санг баяжуулан монголчуудын сэтгэхүйн авьяас, авхаалжийг хурцалж, нүүдэлчин үндэстэний соёлын түвшинг дээшлүүлж, монголын нийгмийн үзэл ухамсарыг системжүүлснээр монгол гүн ухааны үзэл санааг төлөвшүүлсэн явдал юм. Засаг, зарлиг, билиг бол Чингис хааны оюуны бүтээл болох бөгөөд монголын уламжлалт соёлын шинэ түүхэн нөхцлийн үргэлжлэл, хөгжил болох юм.

Чингис хааны үг яриа, үйл ажиллагааны тухай бичсэн түүхийн тулгар бичигт энэ тухай цөөнгүй тэмдэглэн үлдээжээ. Он цагийн уртад Чингис хааны засаг, зарлигийн агуулга ба үнэ цэнэ нь яваандаа буурч магад. Гэтэл түүний билиг сургаал нь харин нэгэн зүйлийн соёлын өв болон хожмын хүмүүст уламжлагдан үлдэх болно. Үүний учир гэвэл “Чингисийн билиг”-т тусгагдаж буй агуулга бол юмс үзэгдлийн хөгжлийн учир зүй мөн. Хүнийг сурган хүмүүжүүлэх олны ёс, орчлонгийн зүй мөн бөгөөд асуудлыг шинжлэн аливаа хэргийг шийдвэрлэх арга ухаан юм.

Гүн ухаанлиг чанар бол “Чингисийн билиг”-ийн амин сүнс мөн. Чухамдаа энэ нь түүний түүхэн үнэ цэнэ болохын практик ач холбогдолтой зүйл болох юм. “Чингисийн билиг” нь монгол үндэстний дунд аль эрт амаар уламжлагдсан ба мөн алтан ургийн түүхийн тулгар бичигт тэмдэглэгдэж, ард түмний уураг тархинд шингэж, ажил үйлсийг нь жолоодож, авьяас чадвартай эрдэмтдийн дур сонирхлыг татаж, судалгааны нэгэн шинэ соргог сэдэв болсон бөгөөд болсоор байна.

Түүхэн тулгар бичиг ба дорвитой судлалын бүтээлээс үзвэл “Чингисийн билиг” байхыг түүхчид ба бусад эрдэмтэд бүрэн зөвшөөрч, тухайн байдалдаа тохируулан зохих хэмжээний судалгааны ажлыг хийж ирсэн байна.

Гэтэл “Чингисийн билиг”- тухай ойлголт нь харилцан адилгүй байдаг. Рашидаддин “Сударын чуулган”-даа билиг гэдэг үгийг үсгийн талаас “сэцэн мэргэн” гэсэн утгатай хэмээн тайлбарлаж, тухайлбал “эл зохиогчийн хэсэг бусаг тэмдэглэн үлдээж ирсэн монголчуудын хэлдэг Чингис хааны алтан сургаал жич нандин сургаал мөн” [9] гэж тодорхойлжээ. “Тэр үед бас Чингис хааны эл газар хэлсэн үг болон зарлиг захиаг билиг хэмээн найруулж байсан бөгөөд үүнийг түүний залгамжлагчид нь ард түмний дагах хууль дүрэм болгожээ” [10] гэж Иүй Юан Ан тодорхойлсон байдаг.

“Их Засагаас гадна Чингисийн хэлсэн үг, зарлиг, тушаалыг эмхэтгэсэн билиг гэдэг сургаал байжээ” [11] гэж “Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын түүх”-д дурьджээ. Ц.Дамдинсүрэн: “Чингис хаан өөрийн хөвгүүд, дүү нар болон өрлөг сайд нартаан сургаж

хэлсэн үгийг Чингисийн билиг гэж сургаж хэлсэн үгийг Чингисийн билиг гэж нэрлэдэг ба түүнийг нь тэд бичиж авдаг байжээ” [12] гэжээ.

“Чингисийн билиг” буюу “сургаал” гэдэг нь хэрэг дээрээ өрлөг жанжид, сайд түшмэд, эрдэмтэн мэргэд жич ардын уламжлалт зүйр цэцэн үгийг шингээн авч бүтсэн нь илэрхий юм” [13] гэж Сайшаал үзсэн байдаг.

Монгол соёлын түүхэн үүднээс билиг сургаалыг дэлгэрэнгүй утгатай ба явцуу утгатай гэж хоёр хуваан үзэж болно. Дэлгэрэнгүй утга бүхий билиг сургаал нь нэрт хүмүүсийн хэлсэн буюу бичсэн гүн ухаанлиг чанар бүхий хүмүүжүүлэх болон удирдан залах үйлдэлтэй, дүрслэг сургаал үг буюу онол шүүмжийн утгыг агуулж байна. Үүний дотор эрт үеэс аваад сэцэн мэргэд, аймгийн тэргүүн, ахмад настан, хаан эзэн, эрхтэн сүртний хэлсэн уран дүрслэг сургаал үгс, ерөөлч, магтаалчдын зохиол, түүхчид, уран зохиолчдын тухайн үеийн хэрэгцээг үндэслэн зохиосон билиг сургаалыг ч багтааж байна.

Явцуу утга бүхий билиг сургаал нь тусгайлан “Чингис хааны билиг сургаал”-ыг хэлж болно. “Чингис хааны билиг сургаал” нь тусгайлан Чингис хааны өөрөө хэлсэн буюу өөрөө оролцож хэлсэн гүн ухаанлиг чанар бүхий сурган хүмүүжүүлэх хийгээд удирдан залах сургаал үг болно.

“Чингисийн билиг”- ийн тухай томъёолол ба тайлбараас үзвэл эрдэмтдийн санал хэдийгээр адилгүй байх боловч дараах зүйлүүд дээр санал нэгдэж байдаг. Үүнд:

нэгдүгээрт, Чингис хааны өөрийн хэлсэн ёс зүй ба ёс суртахуунтай холбоотой нандин үг, эрхэм сургаал;

хоёрдугаарт, Чингисийн алдар нэрд халдсан түүний өрлөг жанжин, сайд түшмэд, эрдэмтэн мэргэдийн хэлсэн үг;

гуравдугаарт, Чингисийн билиг бол ард түмний зүйр цэцэн үгээс эхтэй гүн ухааны сурган хүмүүжүүлэх удирдан жолоодох үйлдлийг зааж байна гэдэг зүйлс дээр эрдэмтэд санал нэгддэг байна.

Өнөө үед “Чингисийн билиг” (成吉思必力克), “Чингис хааны сургаал” (成吉思汗箴言), “Чингис хааны билиг сургаал” (成吉思汗必力克箴言) гэх мэтээр нэршлийн хувьд хэдэн янзаар хэлж байна. “Чингисийн билиг” гэдэг нь эртний хэллэг юм. “Чингис хааны сургаал” (成吉思汗必力克箴言) гэдэг нь Чингис хааны сургаалын онцлогийг төдийлөн тодруулж чадаагүй юм. Миний хувьд “Чингис хааны билиг сургаал” гэдэг дээр санал нэгдэж тусгай нэгэн нэрийдэл болговол зүйтэй юм.

Гурав. “Чингисийн билиг”- ийн бүрэлдсэн явц

“Чингисийн билиг”- ийн бий болсон нь гэнэтийн хэрэг биш, харин гүн гүнзгий нийгмийн эх сурвалж ба үзэл санааны хэрэгцээнээс урган гарсан байдаг. Монголчууд билиг сургаалыг хэлж зохиох шилдэг удамшилтай бөгөөд түүгээрээ танин мэдэхүй ба сурган хүмүүжүүлэх үйлдлийг гүйцэтгэж, үзэл санааг уламжлан амьдралд удирдлага болгон ирсэн сайн дагавартай байсныг түүх гэрчилж байна.

“Тэр эрт холын цагт монголын ард түмний дотор уран үгийг холбож, түүхэн явдлыг найруулан бичих цэцэн билигтэй, гэгээн боловсролтой хүмүүс байсан байна” [14] хэмээн Ц.Дамдинсүрэн нотолсон байдаг. “Монголын нууц товчоо”- нд дурьдсаныг үндэслэвэл түүхэн дэх Алунгоо ба түүний хөвгүүн Бодончар нар нь “Цэцэн билигтэй, гэгээн боловсролтой хүмүүс”- ийн нийтлэг төлөөлөгч болно. Алунгоо таван сумаар хөвгүүдээ сургаж, эв зетэй байх үзэл ба тэнгэрээс заяатай гэх үзлийг сурталчилж, хар тэргүүт хүний дээр хамгийн хаад суухаар зоригжуулан хүмүүжүүлжээ.

Бодончараас эхлэн түүний үр сад эзэн хаад болсныг нотолсон “Бие тэргүүнтэй, дээл захтай нь сайн” гэх үзэл санаа бол түүний үйл ажиллагааг жолоодон амьдрал үйлсийг нь дэвжүүлж ирсэн түүхтэй. Тэмүжин, Хасар хоёр хамтран төрсөн дүү Бэгтэрийг

харваж алсныг буруушаан, Өүлэн үжин “Хуучин үгс хадлан⁵, өтгөс үгс орхидон” [15] даруй эртний үгийг үндэс болгож, өвгөдийн үгээр эш татаж хүүхдээ зэмлэсэн байдаг.

Энд дурдагдсан “хуучин үгс”, “өтгөс үгс” гэдэг нь даруй билиг сургаал болно. Эдгээр нь Чингис хаанаас өмнөх үеийн төлөөлөх чанартай билиг сургаал болох бөгөөд түүний үзэл санааны ирэлт болдог ч нэг ёсны гүн ухааны хүмүүжлийн жишээ болдог. Чингис хааны үед монголын билиг сургаал нь бүрэлдэн төлөвшиж, шинэ хөгжлийн шатандаа орсон байна.

Үүний учир шалтгааныг өөр талаас нь үзвэл, монголын нийгэм нь тухайн үед олон зөрчилтэй байсан нь зөрчлийг шийдвэрлэж нэгдэх зайлшгүй шаардлагын улмаас бий болсон аж. Чингис хаан бол тухайн цаг үеийн байдлыг мэдэрч, санаачлагыг гартаа авах түүхэн үүргийг хүлээн авч, дайн дажны арга замыг сонгон Их монгол улсыг байгуулж, төрөө бэхжүүлэн аян дайныг үргэлжлүүлэх явцад өдий төдий явдлыг бие даан шийдвэрлэх явдал тулгарсан байна. Эдгээр асуудлыг шийдвэрлэх явцдаа арвин баялаг сургамжийг хуримтлуулжээ.

Тэрчлэн билиг сургаалиар хүмүүсийн үзэл санаа, итгэл бишрэлийг нэгтгэн үйл ажиллагааныхаа удирдамж болгох хэрэгтэй болжээ. “Монгол үндэстний эзэнт улсыг үндэслэн байгуулагчийн сургаал үгийг хамгийн чухал зүйлд тооцож, аливаа жолоодогч болон төрийн тэргүүнийг сурган хүмүүжүүлэх ухааны нэг хэсэг болон бүрэлдэж байв”. Чингис хаан бол цэцэн сэргэлэн, хурц ухаантай түүний эхийн хэлснээр бол “цээж эрдэмт” хүн билээ. Чингис хаан тухайн үеийн аливаа авьяас чадвартай монголчуудын адилаар өөрийн үзэл санаагаа аажимдуу хэлбэрээр илрүүлэх төрөлх авьяастай [16] байжээ.

Түүний билиг сургаал бол монголчуудын эрт язгуураас уламжлагдаж ирсэн үзэл санаагаа илтгэх хэлбэрийн үргэлжлэл болох бөгөөд бас түүний өөрийнх нь оюуны сэтгэхүйгээс үүдэлтэй уран чадварын гялалзсан бүтээл болно [17] .

“Чингисийн билиг”- ийг хамгийн анх тэмдэглэсэн хүн бол Чингис хааны өргөмөл дүү Шихихутаг болно. Их монгол улсыг байгуулсны дараа Чингис хаан зарлиг буулгаж Шихихутагийг улсын заргачаар томилж, аливаа зарга болон засаг цаазыг “Хөх дэвтэр”-т тэмдэглэхийг тогтоосон байна. Иймээс “Хөх дэвтэр”-т бичсэн зүйлс нь засаг, зарлигийн агуулгатай болно. Гэхдээ дан ганц засаг цаазын тэмдэглэл гэж хэлэхэд бэрх юм. Өөрөөр хэлбэл тухайн үеийн байдалд “Чингисийн билиг”- ийг бас өдий төдий тэмдэглэсэн нь лавтай билээ. Харамсалтай нь “Хөх дэвтэр” гээгдэж, одоо олдохоо больсон болохоор үүнийг зөвхөн таамаглал төдий дурдсан хэрэг болно. 1240 онд бичсэн “Монголын нууц товчоо” бол Чингис хааны насан туршийн түүхэн гавьяа зүтгэлийг үнэлэн бичихийн хамт түүний оюуны бүтээл болсон засаг, зарлиг, билгийг нэлээд үнэн бодитой бөгөөд төвлөрөн тэмдэглэн бичжээ.

Тус номонд түүний тогтоосон хууль цааз, зарлиг захиаг эмхэтгэн найруулахын зэрэгцээ учир зүйг өгүүлж, эрдэм ухааныг соёрхсон суртал ёсыг заасан билиг сургаалыг ч хураамжлан тэмдэглэжээ. Энэ бол монголын уламжлалт соёлын түүхэнд үзүүлсэн “Монголын нууц товчоо”-ны үнэ цэнэ болох бөгөөд зохиогчийн байгуулсан үнэлж баршгүй гавьяа зүтгэл болох юм. “Чингисийн билиг”-ийг нэлээд төвлөрөнгүй системтэйгээр нэгтгэн эмхэтгэж, өнөө хүртэл хадгалагдсан ууган тэмдэглэл бол Персийн алдарт түүхч Рашидаддины “Сударын чуулган” болно.

Тус зохиолд Чингис хааны билиг сургаалыг анх удаа нэгтгэн эмхэтгээд (足资垂训的言论) гэж нэрийджээ. Түүнчлэн үүнээс болж “Чингисийн билиг” гэсэн тусгай нэрийдэл монголын түүхэнд эхлэн бий болсон бөгөөд өрөөл бусдаас ялгагдах агуулга ба хэв загвараараа монголын соёлын хөгжлийн түүхэнд нөлөөлж, хожмын “Чингисийн билиг” цаашлан монголын эртний билиг сургаалын эмхэтгэл ба судлалд суурь тавьж өгсөн байна. Эрдэмтэд судлаад “Чингисийн билиг”- ийг бараг Чингис хаан нас барсаны дараа буюу их удалгүй эмхэтгэгдэн эхэлж, Юань улсын үед нэлээд бүрэн хэмжээний түүвэр

⁵ Хадлан-үг хаялцах гэсэн эртний үг Э.Х

болсон гэж үзжээ. Тухайн үед түүнийг “Эцэг дээдсийн их засаг” буюу “Тайж богдын эрдэнэт сургаал” гэж нэрлэж байв. Юань улсын үед хаан эзний ор солих их ёслол, хурим найр хийх, хурал цуглаан дээр билиг сургаал ба их засгийг гаргаж унших заншилтай байжээ. Үүгээр хаан эзэн буюу хан хөвгүүд, хаан угсааны вангуудын төр засаг, ёс суртахуун, жич үг яриа үйл ажиллагааныхаа толь болгож байжээ. Тэрчлэн “Хубилай хаан болон сайд түшмэдийн билиг сургуулыг эмхэтгэн тэмдэглэж, тусгай түүвэр буюу эмхэтгэл гаргаж байсан мөртлөө бас бусад хэлэнд орчуулан хаад ноёдын суралцаж лавлах “Хичээлийн дэвтэр” болж байжээ [18] .

“Чингисийн билиг” бол монгол соёлын үнэт өв хөрөнгө мөн. Монголын нийгмийн үзэл, ухамсрын хэлбэршлийн ховор нандин эрдэнэ мөн. Иймээс монголын түүхэнд бичигтэн, сэхээтэн нар бичиж тэмдэглэн эмхэтгэн найруулах ажлыг тасралтгүй хийсээр иржээ. “Богд баатар биеэр дайлсан тэмдэглэл”, “Хаадын үндсэн хураангуй алтан товч”, Лувсанданзангийн “Алтан товч”, Саган сэцэний “Эрдэнийн товч”, Рашпунцагийн “Болор эрхи”, В.Инжинаашийн “Хөх судар”, “Чингисийн цадиг” болон бусад хэлээр бичсэн түүхийн зохиол, жуулчдын тэмдэглэл, намтарчилсан зохиол бүрт хэсэг хэсгээр тэмдэглэсэн байна. Эргэх наран ээлжлэх төрийн явцад улам баяжигдан одоо болтол үргэлжилж байна. Энэ нь “Богд Чингис хааны сургаал”, “Билиг сургаалын түүвэр” гэх мэтээр хэвлэгдэн нийтийн хүртээл байна.

Дөрөв. “Чингисийн билиг”- ийн бүтцийн тухай

“Чингисийн билиг” бол тухайн байдалд хамаатуулж айлдагдсан үгсийг цуглуулан бүрдүүлж, урт хугацааны туршид эмхэтгэж найруулсан юм[19].

“Чингисийн билиг” бол ганц Чингисийн хэлсэн үг ч биш, түүний шадар өрлөгүүдийн хэлсэн үг ба ерийн хуурч, шүлэгчдийн зохиол ч ордог байжээ. Ер нь тэр үеийн алдартай хүмүүсийн хэлсэн үг ба зохиолыг хожим Чингис хааны хэлсэн үг болгож зохиогчийг сольсон ч байж болох юм. Ингэж сольсон нь нэгт Чингис хааны нэрийг алдаршуулах, хоёрт, уг зохиолыг хүндтэй болгох зорилгыг агуулж байжээ гэж “Чингисийн билиг”- ийн эх бүтэц ба Чингисийн нэрэнд холбогдуулсан шалтгааныг эрдэмтэд судалж байна.

Өвөр монголын их, дээд сургуульд зориулсан “Монгол уран зохиолын түүх”-д “Чингисийн билиг”- ийг гол төлөв гурван зүйлийн эх сурвалжтай гэжээ. Тухайлбал нэг нь “Их засаг”, нөгөө нь “тухайн үед Чингис хааны хэлсэн үг болон зарлигуудыг эмхэтгэсэн, гурав дахь нь “Чингисийн шадар түшмэдийн хэлсэн цэцэн мэргэн шүлэг үгс, ардын зүйр цэцэн үгс” зэрэг багтана.

Хятадаар бичсэн “Монгол үндэстэний уран зохиолын товч түүх”-д “Чингисийн билиг”- ийн агуулгыг шинж чанараар нь үндсэндээ дараах хэдэн байдлаар хуваан үзжээ. Чингис хааны хөвгүүд, дүү нар ба өрлөг сайд нараа сурган өгүүлсэн болон өрлөг сайд нар нь Чингис хааныг өргөн магтсан магтаал ба арга ухаан гаргасан зүйл ч бий. Чингис хаан болон хөвгүүд, дүү нар, өрлөг сайдтай холбогдол бүхий уламжлалт яриа гэх мэт.

Иймээс түүний бүрэлдсэн явц ба төрөл зүйл болон эх сурвалж нь нарийн будлиантай хувиралт ихтэй байдаг болохоор түүний эх сурвалжийг хайн судалж, ангилан хувааж, хянан ялгаж, харгалзан тодорхойлох нь чухал юм. Энэ талын ажлыг монголч эрдэмтэд сонирхлоороо хийж, үлэмж амжилт олж байна. Миний бодлоор Чингис хааны алдар нэрэнд холбогдсон байдал нь олон янз байдаг. Үүнийг үндэслэн одооны олдсон материалд суурилж, “Чингисийн билиг”- ийг доорх хэдэн зүйлд хуваах нь зүйтэй юм шиг бодогдоно. Үүнд:

- Нэгдүгээрт, ходог билиг болно. Ходог гэдэг үг нь эрхэм буян, уг удам, урт нас, өлзий жаргал, хүсэл эрмэлзлэл гэсэн утгатай. “Чингисийн билиг” дотроос “Ходог билиг” гэж ялган ангилж, тусгайлан нэрлэж байх нь доорх санааг үндэслэж байна. Нэгдүгээрт, Билиг сургаалыг соёрхсон хүний удмын гарлыг тогтоож, эгэл ард, жирийн хүн ба бусад хүний хэлсэн буюу бичсэн билиг сургаалтай ялгаатай гэдгийг тодотгож байна. Чингис хаан бол Есүхэй баатрын ахмад хөвүүн бөгөөд эрхэм язгууртны гаралтай юм. Иймээс түүхийн

тулгар бичигт “Ходогт төрсөн богд эзэн” гэж Чингис хааны удмын гарлыг тодотгон дурддаг. Хоёрдугаарт, Чингис хааны уг санааг илтгэсэн өөрийн биеэр шууд хэлсэн үнэн магад чанартай уг үгийг хэлж болно. Гуравдугаарт, “Чингисийн билиг”-ийн ангич чанарыг тодорхойлж болно. “Чингисийн билиг” бол Чингис хааны насан туршийн үйлстэй холбогдож, гүр улсыг хамтатгаж ганц удирдлагад оруулах, алтан ургийн ноёрхлыг бататгах үйл явцад бий болж, язгууртан ангийн нийгмийн үйлдэл, улс төрийн зорилтод үйлчилж, түүний үндсэн эрх ашгийн үзэл санааны төвлөрөнгүй тусгал болдог. Тухайн үеийн хүмүүс аливаа жолоодогч болон төр баригчдыг сурган хүмүүжүүлэх нэг хэсэг болон бүрэлдэж, “Уудам их эзэнт улсын үр ач нартаа уламжлан өгч, түүний төр улс жолоодох үндэслэлийг хамарсан засаг ба билигээ үлдээсэн байна [20]. Чингис хааны үзэл санаагаар зөвхөн тухайн үеийн хүмүүст биш үр хүүхэддээ хүртэл журамлууштай түмэн үе хувиршгүй хуулийг зарлаж өгөх гэж байсан юм [21]. Иймээс Владимирцов Чингисийн билигийг “Хойч үедээ уламжилж өгөхөөр хүссэн цорын ганц зүйл мөн” [22] гэж үнэлэн хэлжээ.

- Хоёрдугаарт, өв билиг болно. Төрийн үйлсийг цогцлоон бататгах түүхийн явцад Чингис хаан олон арван чухал бөгөөд том асуудлыг холбогдох хүнтэй зөвшин ярилцахын хамт бусад хүний адил бусдын саналыг сонсч зөв сануулга, зүйтэй дурдлагыг хүлээн авч өөрийн байр сууриа илтгэн бодитой үйлдлийн дунд хэрэгжүүлдэг байжээ. Хэдийгээр энэхүү билиг сургаалыг Чингис хаан өөрөө яриагүй боловч бусад хүмүүсийн хэлсэн билиг сургаал нь түүний үзэл санаатай үндсэндээ нийцэж, түүний санаа сэтгэлийг илэрхийлж байгаа юм. Ийм үзэл санааг Чингис хаан өвлөн ашигласан болохоор Чингисийн билигт тооцож, түүнийг “өв билиг” гэж нэрийдэв.

“Монголын нууц товчоо”-нд ийм нэгэн бадаг билиг сургаал байдаг. 1218 онд Чингис хаан өөрийн биеэр Сартуул улсыг дайлаар мордох үед Есүй хатан Чингис хаанд дурьдан айлтгаруун:

“Хаан
Өндөр давааг даван
Өргөн мөрөн гэтлэн
Урт чагаран
Олон улсаан жившрэн сэтгэхүй
Төрсөн л амьтан дор мөнх үгүй ажгуу” [23] гэж төр гүрний суурь эзэн хааны үйлсийг хэнээр залгамжлуулах вэ гэсэн чухал их улс төрийн асуудлыг дурьдан өгүүлжээ.

Үүнд Чингис хаан тэр даруй байр сууриа илтгэж, “Хатан бэр хүн бөгөөс Есүйн үг зөвөөс зөв” гэж сайн санаа, саруул бодлыг хүлээн авахын хамт дүү нар, хөвгүүд, Боорчи, Мухулай нар хэн нь ч ийм үгийг дурьдсангүй хэмээн шүүмжлэн сануулав. Ингээд дөрвөн хөвгүүнээ цуглуулан хааны орыг эзэлж, хамтын үйлсээ үргэлжлүүлэх чухал асуудлыг ярилцаж тогтоов. Энэ асуудлыг дурьдан шийдвэрлэх явцад Чингис хаан холбоо хоршоотой холын утга, алсын санаатай билиг сургаалийг шууд өөрөө хэлсэнгүй боловч Есүй хатны хэлсэн гүн ухаанлаг чанартай билиг сургаалыг зөвшөөрч, өөрийн байр суурь санаагаа илтгэсэн болохоор “Чингисийн билиг”-ийн нэгэн төрөл зүйл болгож болно.

-Гуравдугаарт, өргөмөл билиг болно. “Чингисийн билиг” бол голдуу Чингис хааны хэлсэн үг ба өгүүлсэн сургаалууд болно. Үүнээс гадна Чингис хааны шадар түшмэд, цэцэн мэргэдийн шүлэг ба бэхэм үг, ардын зүйр цэцэн үгс болон хожмын хүмүүсийн найруулан зохиосон зүйлүүд холилдон орсон байна. Ийнхүү Чингис хааны нэр төрөөр түүний гавьяа зүтгэлийг өргөн магтсан бусад хүний найруулан зохиосон билиг сургаалыг “өргөмөл билиг” гэж нэрийддэг. Энэ бол нийгмийн практик хэрэгцээнээс болжээ.

Чингис хаан нас барсаны дараа монголын нийгэм үргэлжлэн хөгжиж нэлээд их өөрчлөлт гарч шинэ асуудал, шинэ зөрчил тасралтгүй гарсаар байлаа. Үүнийг шийдвэрлэхэд Чингис хааны хэлж соёрхсон соёрхол нь шинэ байдалтай нийцэхгүй болсноос шинэ байдалд тохирсон сонин туршлагыг дүгнэсэн, үйлдэл ажиллагааг жолоодож чадах шинэ билиг сургаал тасралтгүй зохиогдсон байна. Эдгээр билиг

сургаалыг мөн “Чингисийн билиг” хэмээн нэрлэсэн байна. Үүнийг Чингис хааны жинхэнэ билиг сургаалаас ялгахын тулд түүнийг “өргөмөл билиг” гэв.

Үүнд доорх хэдэн шалтгаан бий. Нэгдүгээрт, Чингис хааны алдар нэр агуу гавьяаг үргэлжлэн мандуулахын хамт шинээр зохиосон билиг сургаалын үнэ цэнг дээшлүүлж, түүний нийгэм дэх үйлдлийг гүйцэд гаргахын төлөө байв. Үүнээс болж “Чингисийн билиг”-ийг бусад хүний зохиосон билиг сургаалтай хутган найруулж байсан. Жишээлбэл, XIII зууны үеэс уламжлагдан ирсэн “Оюун түлхүүр”-ийг Чингис хаан зохиосон гэж хэлэх нь бий. Үүний шалтгаан нь “Оюун түлхүүр”-ийн нэг хэсэг нь “Чингисийн билиг”-ээс эхтэй байдагтай холбоотой юм.

Үнэндээ “Оюун түлхүүр”-т “Чингисийн билиг”-ээс гадна олонх нь хожмын хүмүүс тухайлбал “Субашид” энэтхэгийн “Рашааны дусал” ба түүний тайлбар “Чандманы чимэг” зэрэг зохиолуудыг үндэслэн нэмж найруулсан зүйлс байж болох юм. Бурхны шашны хэллэг ба үзэл нэлээд орсон нь үүний баттай үндэслэл болно. Яг үүнээс болж “Чингисийн билиг”-ийн хүрээ хэмжээ өргөжиж, агуулга нь баялаг, үзэл санаа нь ил тод, илрэх төрх хэлбэр нь ч олон янз болж, үг өгүүлбэр нь боловсронгуй мөртлөө ойлгомжтой болжээ.

-Дөрөвдүгээрт, эш билиг болно. Монголын нийгмийн хөгжлийн дагуу тулгарч буй бүхий л асуудлыг шийдвэрлэхийн тулд орчин байдалд тохируулан Чингис хааны үг яриа, үйл ажиллагаанаас эш баримт авч билиг сургаалыг шинээр олныг зохиосон байна. Энэ бол монголын түүхэн уран зохиол буюу түүхэн романы онцлог болох юм. Эдгээр билиг сургаалыг Чингис хаан өөрөө хэлж зохиосон биш, гэвч түүхийн материалд тулгуурлан Чингис хааны үзэл тэмдэглэлийг эшилж баримт болгон зохиосон юм. Энэ бол шинэ түүхийн нөхцөлд “Чингисийн билиг”-ийн шинэ соргог хөгжил болох юм. Ийм билигийг “эш билиг” гэж нэрийдэж болно.

“Монголын нууц товчоо”-г үндэслэвэл, Тэмүжин найман шарга агтаа эрэх замын зуур Наху баяны ганц хөвүүн Боорчитой уулзжээ. Тухайн үед Боорчи гүү сааж байсан. Тэмүжиний зүдэж⁶ явж байгаа байдал ба учрыг ойлгож мэдмэгцээ гэртээ ч харилгүйгээр намбага суулгаа хээр бүтээж тавиад, Тэмүжинтэй шарга агтыг нэхэхээр хамт мордов. Энэ бол түүхийн үнэн бодитой хэрэг явдал болно.

В.Инжинаш энэхүү түүхэн хэргээс эш үлгэр авч, “Хөх судар”-т “бодитой үхрийг шүүмжилж, Боорчи баатрыг дагуулав. Энэ үлгэрт дэлхий дахиныг засах учир ёсыг үхэр тоёчихтой зүйрлэн хэлж, “дэлхий дахины олныг хураамжлах нь итгэмж эрдэмд буй за. Ид хүчинд бус тийнхүү юунд үнэн эрдмийг хүсэхгүй үхэр хүчнийг эрхэлмүй” [24] гэжээ. Энд Боорчийн гүү сааж байсныг өөрчилж, үхэр өвчин эвдэх болгожээ. Ингээд монголчуудын амьдрал зан үйлээс салангид биш, харин ч ихэд нягт уялдуулж, монгол амьдралын онцлог ба үнэр амт бялхам болж, мэдэж ойлгоход тун хялбар дөхөм болсон юм. Энэ эш билиг дотор үхэр тоёчихтой адилаар бүх юмс тогтсон бүтэц ба жам зүйтэй байдаг. Үхэр тоёчих мэдлэг чадварт урт хугацааны үйлдлээр дамжин сурч боловсорч чаддаг. Иймээс үйлдлийн дунд юмсын онцлогыг таньж жам зүйг нь эзэмшиж чадвал сая амжилт олох учир ёсыг өгүүлжээ. Түүнчлэн “Чингисийн билиг” дотор байдаг “Бие бөх бөгөөс ганцыг яльюу, сэтгэл бөх бөгөөс олныг яльюу” гэдэг сургаалыг улируулан хувируулж, Сүүждээ идтэн нэгхэн биедээ зармуу. Сэтгэлдээ идтэн түмэн хүнийг зарцалмуу” гэж утга санааг нь баяжуулан хөгжүүлжээ.

Тав. “Чингисийн билиг”-ийн бүтцийг ангилсаны ач холбогдол

“Чингисийн билиг”-ийн бүтэц бүрэлдэхүүнийг дээр “ходог билиг”, “өв билиг”, “өргөмөл билиг” ба “эш билиг” гэж дөрвөн төрлөөр ялган ангилсан. Хэдийгээр энэ дөрвөн төрлийн билиг сургаалийг бүгдийг “Чингисийн билиг”-т багтааж болох боловч Чингис хааны үзэл санаа, үйл хэргийн судлал дахь байр ба үйлдэл нь адилгүй юм.

“Чингисийн билиг”-ийг ингэж ялган ангилах нь Чингис хааны үзэл санааны судалгаан дахь чухал ач холбогдолтой ажил болно.

⁶ зүхэх

“Ходол билиг” бол “Чингисийн билиг”- ийн үндсэн бүрэлдэхүүн болох бөгөөд бүр Чингис хаан өөрөө хэлсэн сургаалийн хэв маяг мөн болохоор тун их баталгаат чанартай ховор материал болж судалгааны үр бүтээлд сонгодог үндэс баримтаар хэрэглэж болдог. Чингис хааны үзэл санааг судлахад голдуу “ходог билиг”-т суурилж, түүнийг бүрэн гүйцэд ашиглах хэрэгтэй.

“Өв билиг” бол Чингис хаан бусад хүний билиг сургаалийг өвлөн ашиглаж, өөрийн үзэлд байр сууриа илтгэж байсан нь Чингис хааны үзэл санааг зохих хэмжээнд тусгаж байна. Хэдийгээр өвлөн ашигласан нөхцөл байдал адилгүй боловч зорилт санаа нь адил байдаг болохоор судалгаанд үндэс суурь болгож болох юм.

“Өргөмөл билиг” ба “эш билиг” нь хэдийгээр Чингис хааны үг, яриа үйл ажиллагааг сүвэгчилсэн түүхийн баримт сэлт байдаг боловч шууд Чингис хааных болгон үзэж болохгүй. Зөвхөн Чингис хааны үзэл санааны судалгаанд хяналт, лавлагаа болгон тэрчлэн хожим хойшдын үргэлжлэл ба хөгжлийг тодорхойлж, шинэ түүхэн байдалд шинэчлэгдэн баяжсан агуулга ба сүвэгчийг хайн судлахад их дэмтэй болох юм.

“Чингисийн билиг”- ийг уламжлах явцад хэдийгээр монголын удамшилт соёлын хөгжил ба монголын гүн ухааны түүхийн бүрэлдэн төлөвшихөд ихээхэн хувь нэмэр үзүүлсэн боловч эрдэм шинжилгээнийхэн хараахан гүйцэд шинжлээгүй болохоор зохих байр сууриа эзэлж чадаагүй юм.

Одоохондоо эрдэмтэд судалгааныхаа анхаарлыг Чингис хааны үйлдсэн түүхт хэрэг явдалд тавьж, түүхийн материалыг цуглуулах, хянах, эмхэтгэх, нотлох дээр анхаарлаа төвлөрүүлж байна. Яриангүй энэ бол тун чухал бөгөөд заавал хийх хэрэгтэй судалгааны суурь ажил мөн. Учир нь Марксын үзлээр, “Үзэл бодлоор үйлдлийг тайлбарлах биш, харин юмсын өөрчлөлтөөр үзэлтийн зүйлийг тайлбарладаг”-т[25] учир нь оршиж байна.

Гэтэл судалгааны ажлыг үүгээр хязгаарлаж болохгүй. Дотоод, гадаадын монголч эрдэмтэд Чингис хааны намтар ба түүний түүхэн үйл хэрэг, гавьяа зүтгэлийг шүүмжлэн үнэлсэн ном ба өгүүллийг олныг бичлээ. Энэ бол монголчуудын өвөг дээдсийн үзүүлсэн түүхэн нөлөө мөн. Эрдэм чадлаараа шалгаран гарсан Чингис хааны үйлдлийн үр бүтээл мөн тухайн үеийн эрдэмтэн нарын авьяас чадварын гялалзсан амжилт мөн. Энэ бүхнийг гүйцэд үнэлж нотлох хэрэгтэй.

Тэгэхээр энэ бүхэнд Чингис хааны оюуны бүтээл үзэл санааны гялбааг ер нь бүрэн анхаарсангүй буюу анхаарсан зүйл гүйцэд биш байна. Зарим нь биет талын байдлыг зөвхөн зан авир, хайр хорсол, урам сэтгэлгээнд л хязгаарлаж, харин түүний насан туршийнх нь үйл хэргийг жолоодсон үзэл санаа, ялангуяа гүн ухааны үзэл санааг анхааралдаа авсангүй.

Зарим нь намтарчилсан номондоо зөвхөн түүхэн үйл хэргийг он дараалан найруулан бичсэнээс биш, Чингис хааны биеч ба бусдын зөрчлийг хэрхэн таньж шийдвэрлэсэн тухай танин мэдэхүйн үр бүтээл, сэтгэхүйн ул мөрийг ер тусгаж чадсангүй. Зарим нь өгүүлэлдээ Чингис хааны түүхэн гавьяа бусдач нөхцлийг бүрэн сайн өгүүлэн нотлоод, харин түүний оюуны бүтээл болсон билиг сургаалыг арай сайн ашиглаж, түүхийн хэрэг явдлыг үнэмшилтэй сайн тайлбарлаж чадаагүй байдаг.

“Чингис хааны үзэл санаа ба зан чанарыг бүх талаар системтэйгээр бичих явдал бол тун төвөгтэй явдал болох юм” [26] гэж “Чингис хааны товчоон”-ы зохиогч Сайшаал бичжээ. Энэ бол үнэнийг тусгасан үг мөн. Монголын түүх ба Чингис хааны намтрыг бичсэн эрдэмтэд бүр цаг үеийн нөхцөл хязгаарыг хүлээж, өөрийн оролдож бүхий тусгай мэргэжилдээ уялдуулан байж өөрийн бүтээлээ туурвин бичдэг.

Иймээс тэр бүхнийг хамаарсан юм бүхнийг багтаасан бүтээлийг бичих хэрэгтэй гэж хэтэрхий хатуу шаардлага тавьж болохгүй бөгөөд тавих ч ёсгүй юм. Одооний байдалд Чингис хааны билиг сургаалыг уран зохиолд оруулж нэгэн зүйлийн этгээд стилистэй уран зохиолын төрлөөр үзэж байна.

Энэ бол монгол соёлынхны эрдэм шинжилгээний төрөл хуваахаар дутмаг бөгөөд балархай байдлыг тусгаж байхын хамт уран зохиол ба гүн ухаан бол нягт харьцаа холбоотой гэдгийг ч мэдүүлж байгаа юм.

Монгол соёлын систем дотор түүх, уран зохиол өмч хуваан төрөл ялгалгүй он удаж байна. Энэ хоёрын хооронд гүн ухаан оршиж ирсэн. /Үүнийг хятадаар 文史不分家, 哲学在其中 гэдэг/ Монголын гүн ухаан бол түүхээс эш баримт авч уран зохиолын хэлбэрийг ашиглаж, ёсыг ашиглан зүйг тодорхойлж ирсэн.

Иймээс “Билиг сургаал”- ыг уран зохиолын нэгэн төрөлд оруулах нь буруу биш. Гэхдээ эрт эдүгээгийн дотоод гадаадын гүн ухааны түүхийг шүүмжлэх байр сууринаас авч үзвэл гүн ухааны үзэл санааг уран зохиолын хэлбэрээр илтгэсэн байдал зөндөө байдаг. Гүн ухааны утга учир нь түүний агуулгад байдаг. Харин хэлбэрт байдаг биш.

Иймээс “Чингисийн билиг” цаашлан бүхий л монгол билиг сургаалийг монгол үндэстэний өвөрмөц онцлог бүхий гүн ухаан мөн гэж магадлан үзжээ[27]. Асуудал нь одоо уран зохиол ба гүн ухааныг төрөл хуваан ялган үзэх судалгааны ажил тухайлбал, “Чингисийн билиг”- ийг Чингис хааны үзэл санаа онцгойлон гүн ухааны үзэл санааг сонгодог материал болгон үзэх нөхцөл бололцоо улмаар бүрэлдэн боловсорч байна.

Ийм завшаан тохиолыг ашиглан “хүчиртэй явдлыг”⁷ хүчлэн оролдож, хүмүүсийг үнэмшүүлэх амжилт гаргах явдал бол манай үеийнхний гүйцэтгэвээс зохих үүрэг болно. Энэ талаар олонх хүмүүс ухамсартайгаар оролдож ихээхэн хэмжээний бүтээл гаргахаар мэрийж байна. Энэ ажлыг шинжлэх ухаанчаар явуулахад юуны өмнө түүхээс уламжилж ирсэн “Чингисийн билиг”- ийг тулган гарчиглаж, Чингис хааны ба бусад хүнийхийг ялган салгаж, үнэн худлыг шилэн сонгож, үнэнхүү “Чингисийн билиг”- ийн дотоодын бүтэц бүрэлдэхүүнийг нарийн нандин шинжлэн нямбай сайн ангилж, нийт даяар нэгэн сайн судалгааны найдвартай материалыг дэлгэн өгч, гүнзгий судлахад суурийг тавьж өгөх нь нэн чухал. Энэ бол нэгэн шаргуу хатуужилтай шинжилгээний оролдлого болох бөгөөд эрхбиш хийх нэн чухал ажил юм. Миний бичсэн “Чингис хааны гүн ухааны үзэл санааны судлал” гэх ном бол туршилтын чанартай бүтээл болно.

Эрдэмтэн мэргэд өргөн олон уншигчид алтан мэлмийдээ тольдму.

ЗҮҮЛТ

[1] [16] [19] [20] [21] [22] Владимирцов зохиож Буяндэлгэр орчуулсан Чингис хааны шашдир [М] Хөххот: Өвөр Монголын ардын хэвлэлийн хороо 1981 он 3, 89, 165, 87, 89 дүгээр нүүр

[2] [6] Хорин нэгт тайлбар толь [М] Хөххот: Өвөр Монголын ардын хэвлэлийн хороо 1977 он 494, 246 дугаар нүүр

[3] [4] Лувсанданзан зохиож, Чойжтулган харгуулан тайлбарласан Алтантовч[М] Хөххот: Өвөр Монголын ардын хэвлэлийн хороо 1983 он 365,384 дүгээр нүүр

[5] [24] Инжиннаш Хөх судар |Тэргүүн дэвтэр | [М] Хөххот: Өвөр Монголын ардын хэвлэлийн хороо 1979 он хоёр дахь хэвлэл, 20,124 дүгээр нүүр

[7] Галсан Монгол үсгийн бүгд тайлбар бичиг [М] Хөххот: Өвөр Монголын ардын хэвлэлийн хороо 1981 он 21 дүгээр нүүр

[8] [27] Г.Мөнх Монгол гүн ухааны хорвоо судлал[М] Шенёон Лёонангийн үндэсний хэвлэлийн хороо 2007 он

[9] Перс Рашид Ад Дин Судрын чуулган нэгдүгээр ботийн хоёрдугаар ботийн хоёрдугаар хуваарь дэвтэр 79, 358, 362 нүүр

[10] Иүй Юан Ан Өвөр Монголын түүхийн тойм[М] Хөххот: Өвөр Монголын сурган хүмүүжлийн хэвлэлийн хороо 1990 он 73 дугаар нүүр

[11]Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын Түүх Нэгдүгээр ботийн доорх дэвтэр [М] Хөххот: Өвөр Монголын ардын хэвлэлийн хороо 1986 он 389 дүгээр нүүр

⁷ Амаргүй, биелэгдэх хэцүү

- [12] Монгол |Ц.Дамдинсүрэн| Монголын уран зохиолын нэгдүгээр дэвтэр [М] Хөххот: Өвөр Монголын ардын хэвлэлийн хороо 150 дугаар нүүр
- [13] [26] Сайшаал Чингис хааны товчоо Дээд доод дэвтэр[М] Хөххот: Өвөр Монголын ардын хэвлэлийн хороо 1987 он 500 бөгөөд 9 1000 бөгөөд 16 дугаар нүүр
- [14] Монгол |Ц.Дамдинсүрэн| Одоо хэлээрх орчуулсан Монголын нууц товчоо [М] Хөххот: Өвөр Монголын ардын хэвлэлийн хороо 1957 он 7 дугаар нүүр
- [15] [23] Баяр галигласан Монголын нууц товчоо [М] Хөххот: Өвөр Монголын ардын хэвлэлийн хороо 1980 он 78, 254 дүгээр зүйл
- [17] |Иран Жүвэнийн зохиож Алтанбагана нар орчуулсан| Дэлхийг байлдан дагуулагчдын түүх Дээд [М] Хайлаар: Өвөр Монголын соёлын хэвлэлийн хороо 4Ү дүгээр нүүр
- [18] Г.Намжил зохиов Монголын эртний уран зохиолын судлал [М] Бээжин: Төвийн үндэсний их сургуулийн хэвлэлийн хороо 2010 он 247 дугаар нүүр
- [25] Маркс Энгельсийн сонгомол зохиол Монгол хэвлэл Бээжин: Үндэсний хэвлэлийн хороо 1980 он нэгдүгээр боть 70 дугаар нүүр

*Өвөр Монголын Нийгмийн Ухааны Академийн
Эрдэм шинжилгээний сэтгүүл.
“Хятадын Монгол судлал”
40 дүгээр боть. 2012 оны нэгдүгээр сар*